

ZGODOVINA LJUBLJANSKEGA PROSTORA PRED NASELITVIJO SLOVENCEV

BOGO GRAFENAUER

1. ZEMLJEPISNI POLOZAJ IN NJEGOV POMEN

Na prvi pogled tako različne vrste naselij, ki so nastajala v širokem okolišu današnje Ljubljane ali tudi na ožjem prostoru današnjega mesta od davnih tisočletij pred začetkom našega štetja let pa do nastanka neposrednih prednikov sedanjega ljubljanskega mesta, izpričanih prvič pred dobrimi osemsto leti, vendarle povezuje v celoto njihova vloga v prometu. Vsa ta naselja so povezana na ta ali drugi način s preходом iz Posavske ravnine mimo Ljubljanskega barja do kraških klancev. To velja toliko bolj, ker bi bilo le glede na Ljubljansko kotlino prirodnejše urbano središče nekje na Kranjsko-Sorškem polju, medtem ko leži Ljubljana prav na robu te kotline — ob njenem gričevnatem obroču ter obsežni ploskvi do XIX. stoletja neposeljenega Barja.

Toda priroda je podelila temu prostoru posebne naloge s tistimi zemljepisnimi oblikami, ki so v zgodovini vplivale na usmerjenost pglavitnih prometnih žil. Eno prvih mest med zemljepisnimi značilnostmi slovenskega ozemlja zavzema gotovo njegov pomen za prehod preko gorskega okvira, ki deli od Soluna do južne Francije Sredozemlje od notranjosti evropske celine. Ker se prav na slovenskih tleh ta gorski okvir toliko razrahlja, da se vzpenja pot iz Panonske kotline do Jadranskega morja in Italije na najvišji točki le do 613 metrov nadmorske višine, se je tu že davno izoblikovalo pravo križišče različnih potov. To ozemlje priteguje tako pot, ki veže Zahodno Evropo z bližnjim vzhodom v Prednji Aziji, kakor tudi pot iz Panonske nižine v Italijo in pot iz severnega dela Srednje Evrope ob robu Vzhodnih Alp k Sredozemlju. Zato se te poti že od nekdaj združujejo in prepletajo na sedanjem slovenskem ozemlju, da se nad Trstom, potem ko preidejo gorsko zaporo okrog Sredozemskega morja, spet razpletajo v razne smeri.

Človekova odvisnost od takih zemljepisnih značilnosti seveda ni bila vedno enaka. Predvsem so se takšne prirodne značilnosti mogle uveljavljati le tedaj, kadar je spričo splošnega gospodarskega razvoja oživiljeni promet dvigal pomen takih prirodnih prometnih žil, medtem ko ob odmiranju prometa take prometne žile izgubljajo pomen za razvoj urbanskih naselij. Toda šele moderna prometna sredstva, katerih razvoj seže komaj pol drugo stoletje nazaj, so obvladala v večji

meri ovire, ki jih je stavljalozemljišče na pot raznim prometnim smerem. V razvoju ljubljanskega prostora in Ljubljane so se te zemljepisne značilnosti uveljavljale v tej ali drugi obliki prav do danes. Za slovensko ozemlje nasploh pa so imele seveda še poseben pomen do konca srednjega veka, ker je bil vse dotlej v gospodarskem in kulturnem pogledu za Evropo najvažnejši del sveta bolj kakor kdajkoli pozneje osredotočen okrog Sredozemskega morja in ker morska pota v vsem tem času nimajo še skoraj nikakršnega pomena v povezavi severnih z južnimi predeli tega kontinenta — pglavitna zveza je bila pot po suhem preko kontinenta.

Odkar se je v širši okolici današnje Ljubljane pojavil človek, so omenjena pota še posebej vplivala na njen razvoj. Zemljepisne značilnosti ožje ljubljanske okolice so ga podčrtovale mnogo bolj kakor od osušitve Ljubljanskega barja v začetku XIX. stoletja naprej. Obsežno ravnino med Ljubljano, Vrhniko in Igom je izmenično pokrivalo jezero ali močvirje. Ta prostor, obsegajoč okrog 190 km², je bilo mogoče le obiti ob severni strani do Vrhnike ali pa priti preko njega po vodni poti. Današnja Ljubljana in vsi njeni neposredni predniki (po zemljepisni legi) so nastali na prostoru, ki je ob tem prehodu prvenstvene važnosti. Ta prostor namreč povezuje po ozki poti med Gradom in Golovcem na vzhodu ter Šišenskim vrhom in Rožnikom na zahodu široko ravnino na severu z Barjem na jugu, tedaj tudi s potjo med Barjem in hribi proti Vrhniki in z mestom, kjer je moral stopiti potnik — če je izbral vodno pot — na čolne za pot po reki ali jezeru. Kdor se je hotel izogniti temu prostoru, je moral izbrati manj zložne poti čez Škofjeloško hribovje na severu ali od Krke čez Bloško planoto na jugu.

2. PRED NASTANKOM PRVEGA MESTA

Najstarejši doslej znani nedvomni človeški sledovi na Slovenskem izvirajo iz konca starejšega paleolita in iz mlajšega paleolita in jih postavljajo v za nas kar nepojmljivo dolg časovni razpon med okrog 100.000 do 30.000 pred našim štetjem. Na območju same Ljubljane takih sledov ne poznamo. Najbližje najdbe so oddaljene okrog 20 km (pri Vrhniki in Kamniku). Vendar pa so ti ljudje na svojih neprestanih potih za lovskim plenom gotovo uporabljali tudi prehode mimo

Ljubljanskega barja ali vsaj blizu današnje Ljubljane hodili proti severovzhodu ali jugozahodu. Razmeroma številne doslej odkrite postojanke paleolitskega človeka so namreč razvrščene v dve skupini: jugozahodno od Ljubljane od Tržaškega Krasa mimo Postojne do postaje na planem pri Vrhniku in severovzhodno od tod v alpskem svetu od Dravske doline skozi porečje zgornje Savinje do postaje na planem pri Kamniku. Najbližja povezava teh dveh skupin vodi prav mimo današnje Ljubljane. Pomen te poti se kaže tudi v dejstvu, da se je v mlajšem paleolitu širila ob njej tako imenovana »olševska kultura« (po najdišču Potočka zijalka pod goro Olševo v Karavanah nad zgornjo Savinjo).

Odkrite postojanke paleolitskega človeka so pa le začasne lovske postaje. Ljudje so živeli predvsem od lova in nabiranja sadežev in koreninic, kakor so jih našli v prirodi. Poglavitni lovski plen je bil do 5 metrov in več dolgi jamski medved, a poleg njega so lovili še mamuta, leva brlogarja, jamsko hijeno, severnega jelena, muškatnega bika, gamsa, srno, rjavega medveda in divjo svinjno, risa, lisico, konja itd. Ob takem življenju iz rok v usta so morali neprestano potovati za lovskim plenom.

Svoje prve stalne prebivalce je dobil ljubljanski okoliš šele dolga desetisočletja pozneje. Proti koncu stare kamene dobe se je moral človek po vsem videzu spet umakniti s slovenskega ozemlja. Zdi se, da je poslabšanje podnebja in povečanje ledenikov v zadnjem poledenitvenem sunku zadnje ledenice dobe tu spet premagalo človeka. Vsaj doslej na Slovenskem niso našli nobenih sledov človeškega življenja, ki bi jih mogli postaviti med okrog 30.000 do okrog 8000 pred našim štetjem, pa tudi iz kasnejšega obdobja srednje kamene dobe (okr. 8000 do okr. 3000) je bila doslej odkrita le skromna sled v jami Špehovki pri Zgornjem Doliču.

Šele z mlajšo kameno dobo (neolitom), ki traja pri nas približno od 3000 do 2000 pred našim štetjem, se je začel na slovenskih tleh nepretrgan človeški razvoj, ki sega vse do naših dni. Dotlej se je človek že naučil polirati in brusiti kamnitno orodje in orožje, znal je že izdelovati lončeno posodo, predvsem pa ni več živel le od lova in nabiranja divjih prirodnih sadežev, marveč je postajal poljedelec in živinorejec. Lov je seveda še vedno pomembna panoga gospodarstva. Ta gospodarski napredek je tedanjim ljudem omogočil, da so se stalno naselili, večji del v vaseh večjega ali manjšega obsega, in opustili neprestano potikanje za lovskim plenom. Vendar vsaj doslej iz večjega dela

mlajše kamene dobe na Slovenskem niso še našli naselbin, marveč le osamljene najdbe, predvsem kamnitne sekire in motike (v obliki čevljarskega kopita). Te najdbe pa vendar pričajo, da izvirajo od sadilskih plemen, ki so obdelovala zemljišče s pomočjo požigalništva, to je tako, da so trebili gozd na določenem zemljišču, les požgali, nato pa zemljišče obdelovali nekaj let z motikami. Take sledove so našli tudi v širšem območju Ljubljanske kotline od Domžal do Bleda.

Šele proti koncu mlajše kamene dobe omogočajo nekoliko bogatejša najdišča, da si je mogoče ustvariti že precej bolj jasno podobo življenja na teh tleh. Tedaj so nastale tudi prve stalne naselbine v okolišu današnje Ljubljane. Imajo pa povsem svojevrsten značaj. Na Ljubljanskem barju, kjer je bilo tedaj še jezero, segajoče od Ljubljane do Iga in Vrhnike, so nastale proti koncu mlajše kamene dobe mostiščarske naselbine ali stavbe na kolih. Namesto da bi gradili svoje koče na suhem oziroma na trdnih tleh, so tedanji prebivalci zabili v jezersko dno ali močvirje kole in na njih zgradili leseno ploščad, koče pa postavili šele na to ploščad. Včasih je prevladovala domneva, da so to delali zaradi večje varnosti, ali zato ker so bili ribiči. Kakor drugod pa se je tudi pri Ljubljanskem barju pokazalo ob podrobni preiskavi razvoja in obsega tamkajšnjega jezera v mostiščarski dobi, da so bila vsa mostišča zgrajena neposredno ob jezerskem bregu ali pa celo še na zamočvirjenem zemljišču, kar vse seveda ni kdo ve kako povečevalo varnosti pred napadom z brega. Že razmeroma tanki koli, na katerih so bile postavljene ploščadi, dokazujejo, da globina jezera na teh mestih ni mogla biti velika, ker bi sicer ne mogli nositi koč in njihovih prebivalcev.

Zato je prevladalo glede na mostišča sploh in posebej tudi glede na tista na Barju sedaj mnenje, da so nastala najbrž v zvezi s potmi, ki so vodila do jezera in preko njega. Njihov položaj res ustreza potema od Iga oziroma od Vrhnike do Ljubljane in dalje po Ljubljanici in Savi proti vzhodu. Spričo tedanjega lažjega potovanja po vodi v primeri s tistim po suhem in tudi spričo večje varnosti takšne poti je ta razlaga gotovo najverjetnejša. Tudi pri nastanku teh prvih stalnih naselbin v ljubljanskem okolišu se je torej uveljavil prehodni pomen ljubljanskega okoliša, poudarjen v uvodu. Osamljene najdbe in razporeditev mostišč na Barju dopuščajo domnevo, da je tedaj v obliki mostišča nekje med Prulami in Malim grabnom nastala prva stalna naselbina tudi na prostoru ožje Ljubljane. Vendar doslej ta dom-

neva arheološko še ni dokazana z odkritjem stavbnih ostankov samih.

Mostišča na Ljubljanskem barju so nastala šele ob koncu mlajše kamene dobe. Ob najstarejši njihovi skupini, pri Igu, so namreč odkrili razne bakrene predmete in orodje za njihovo izdelavo. Segala pa so preko dobe bakra (okrog 2000 do okrog 1800) v dobo brona (okrog 1800 do okrog 1000), v kateri so propadla. Že njihov pomen za potovanje preko barjanskega jezera pa dokazuje, da spada njihov največji razvoj šele v obdobju bakra in delno brona, ko se je trgovina zaradi močnejše delitve dela med različnimi plemeni že močnejše razvila. Za mostiščarje dokazuje tako trgovino že najdba bakrenega orodja in orožja pri Igu. Bakra namreč niso na Slovenskem nikjer pridobivali, morali so ga torej uvažati iz tujine, ali iz Alp ali pa iz Panonske kotline.

Kako so delovali na življenje takratnega človeka razni vplivi že pri izdelovanju vsakdanjih predmetov, kaže najbolje prepletanje raznih kulturnih vplivov na posameznih najdiščih. Te vplive so posredovali delno začetki trgovine, delno pa tudi razna preseljevanja. Tudi tu se kaže pri mostiščarjih prehodni značaj ljubljanskega prostora. Ljubljanska mostiščarska kultura je namreč povezana z nekaterimi najdišči na Koroškem in v Spodnji Avstriji, njene najdbe pa opravičujejo tudi domnevo, da so bili takratni mostiščarji v stiku — posrednem ali neposrednem — s Panonijo in severnejšimi predeli do Donave.

Slavonijo od Vučedola ob slavonsko-sremski meji na zahod in Vzhodne Alpe je zajemala v času mostišč posebna »slavonska« kultura. Prav spričo omenjenih vplivov, ki se prepletajo z njo v Zgornjem Posavju, se je uveljavila tu njena posebna, »ljubljanska« skupina z glavnimi najdišči na Ljubljanskem barju. V razdobje slavonske kulture, ki nastane v dobi bakra, pa se nadaljuje tudi v dobi brona, spada glavni razcvet barjanskih mostišč.

Večina mostiščarskih najdb spada še v bakreno dobo. Med orodjem prevladuje koščeno in roženo (sekire, kladiva, bodala, šila, osti za puščice, dleta itd.), manj pa je kamnitnega. Redki so tudi nakitni predmeti (obeski iz prevrtanih kosti). Iz dobe bakra niso le različni predmeti iz te kovine, najdeni pri izžanskih koliščih (konice za sulice ali bodala), marveč tudi topilni lonček za baker in razni kalupi za izdelovanje bakrenega orodja (sekire, motike, igle) ter majhna kamnitna nakovala za dodelavo iz bakra ulitega orodja, kar je vse najdeno prav tam. Le dve kolišči (v Preserju ter pri

Blatni Brezovici) segata še v bronasto dobo. Bogate so najdbe lončenih izdelkov, med katerimi so najpomembnejše zvončaste čaše. Druge posode, okrašene z vrvičastim ornamentom, pričajo, da so vplivali na razvoj ljubljanske kulture tudi nosilci tako imenovane vrvičaste keramike. Ta keramika se je namreč razširila v Srednji Evropi v bakreni dobi v zvezi z vdorom nekih plemen z vzhoda, ki je precej pripomogel k propadu starejših kultur mlajše kamene dobe. Šele v bronasti dobi je prevladal v Srednji Evropi spet domači element nad priseljenim, vsaj v kulturni podobi.

O hrani in gospodarstvu barjanskega človeka pričajo ostanki njegovih jedil: kosti jelena, evropskega losa, srne, bobra, barskega prašiča, medveda, jazbeca, koze, ovce, raznih ptic in rib, ostanki lešnikov, drenulj, malin, gloga, vodnih oreščkov, želoda in jabolk. V gospodarstvu sta imela še pomembno mesto lov in ribolov. Vendar pa kaže model za izdelovanje bakrenih motik in najdba žrmlje tudi na začetke obdelave polja. S tem se sklada tudi najdba ženskega kipca pri Igu, zvezanega prejkone s kultom boginje plodnosti, značilnega za začetke poljedelstva.

Po propadu mostišč utone zgodovina ožjega ljubljanskega okoliša spet za dalj časa v precejšnjo temo, iz katere se dvigne v resnici šele s prihodom Rimljanov. Ali je morda propad mostišč na Ljubljanskem barju povezan z enim od preseljevanj plemen, ki so zajela Evropo v dobi brona (npr. okrog 1650 do 1550 in okrog 1250 do 1150) in se obakrat dotaknila tudi zgornjega Posavja, kjer so gotovo skozi ljubljanski prehod pljusknila proti zahodu v Italijo, ali samo z zamočvirjenjem Barja, ali z razvojem v bližnjem sosedstvu, ki bi mogel odvzeti barjanskim mostiščarjem del njihovih lovišč, pa je seveda težko odločiti.

Vsekakor izvirajo iz starejše železne dobe (1000 do 350) z mesta današnje Ljubljane le redke najdbe, in sicer večje grobišče na dvorišču SAZU (med Gosposko in Salendrovo ulico, z nekdanjo domnevno precej večjim obsegom, 65 grobov) ter dve manjši (severozahodni vogal Zvezde ter poleg železniškega mostu čez Gruberjev prekop za dolensko železnico). V tem obdobju se je vsekakor premaknilo težišče naselbin na slovenskih tleh v takšne okoliše, kjer je bila železna ruda, npr. v Vače, čeprav je vodila mimo današnje Ljubljane še vedno pomembna pot mimo Vzhodnih Alp skozi Vače v Italijo. Ta začasni upad v okolišu Ljubljane je toliko bolj pomemben, ker je prav starejša železna doba s svojimi najdbami na Slovenskem

izredno bogato zastopana. Po značaju najdb spadata obe prvi navedeni grobišči gotovo, tretje pa verjetno še v prvo razdobje starejše železne dobe, ko so stale okrog Ptujskega polja naselbine še na planem in ko naselbina pri Vačah še ni bila zavarovana z nasipom (pred okrog 700). To bi govorilo v prid domnevi, da je stalo naselje v prvih dveh grobiščih pokopanih ljudi nekje ob Gradišču, na najvišji terasi ob prehodu z Ljubljanskega polja na pot ob severnem robu Barja. Grajski hrib ali Šišenski vrh bi bila kot mesti gradišč verjetnejša šele v naslednji dobi, ko so v VIII. stoletju pred našim štetjem vdrali preko tega prostora v Italijo Kimerijci, podobno kot več kakor tisoč let pozneje Huni in Obri.

Iz časa največjega razcveta halštatske kulture v starejši železni dobi (okrog 600 do okrog 350) in iz mlajše železne dobe (okrog 350 do prihoda Rimljanov) pa izvirajo v Ljubljani sploh le redke slučajne najdbe, največ odkrite v strugi Ljubljanice. V mlajši železni dobi je nastal okrog širšega okoliša Ljubljane sicer pravcati sistem gradišč, ki so na več gričih pustila še dobro opazne sledove v terenskih oblikah (npr. sledovi nasipov na Magdalenski gori pri Šmarju). Gradišča se vrste od Šentvida nad Ljubljano mimo Repenj pri Smledniku in morda Šmarne gore, Rašice, Črnuč, Mengša, Šentjakoba do Ajdovščine nad Dolom, južno od Save pa se nadaljujejo s Štango, Zagradiščem pri Zalogu, Magdalensko goro, Gradiščem nad Zelimljami, Golim in izanskim gradom, nato pa se zaključujejo z Gradiščem pri Vrhniku in morda Polhovim Gradcem. To ozemlje spada v zadnjih stoletjih pred našim štetjem ob enem z Gorenjsko k noriškemu »kraljestvu«, ki ima svoje središče po vsem videzu v velikem mestu na Štalenu nad Celovcem. Tudi obrambni sistem okrog Ljubljane je bil domnevno zvezan prav s spori med Noriki in Rimljani. Ti so začeli kmalu po l. 200 pred našim štetjem, zlasti odkar so Rimljani po ustanovitvi Aquileje (181 pr. n. št.) kazali vedno jasnejšo željo pa razširjenju svojega ozemlja ob tem delu svoje meje. Vsekakor pa je zanimivo, da je Vrhnika (Nauportus) v tem času mnogo pomembnejše naselje kakor tisto, ki bi stalo na mestu sedanje Ljubljane. To se kaže tudi v poročilih iz zadnjega stoletja pred našim štetjem o prometnih poteh preko ljubljanskega okoliša: »Okra (= Hrušica) je najnižji del Alp, tam, kjer mejijo na Karne. Čez njo prevažajo blago na vozovih iz Aquileje v Nauportus... Od tod ga odpravljajo po vodni poti naprej do Istra (= Donave) in v tamkajšnje pokrajine. Mimo Nauporta

namreč teče plovna reka, ki prihaja iz Ilirije in se izliva v Savo, tako da je blago mogoče spraviti v Segestiko (= Sisek) ter k Panoncem in Tavriskom«. Ljubljanski okoliš je bil torej vsekakor še vedno pomemben za prehod od Sredozemlja preko njegovega gorskega oboda, vendar pa se je težišče tega pomena v teh stoletjih preneslo na tisti kraj, kjer so prelagali blago z vozov na čolne, na Vrhniko. Sicer se domneva, da je bilo v tej dobi tudi na prostoru sedanje Ljubljane manjše naselje čolnarjev in ribičev na levem bregu Ljubljanice nad Čevljarskim mostom, vendar pa te domneve še ni bilo mogoče podpreti z arheološkimi najdbami.

3. RIMSKO LEGIJSKO TABORIŠČE IN »COLONIA JULIA EMONA«

Bistveno pa se je spremenil položaj v okolišu Ljubljane z rimsko osvojitvijo naših krajev. Ljubljanska kotlina je padla v rimske roke najbrž z ostalim Norikom (l. 16 pr. n. št.). Vendar so jo Rimljani, ki so dobro spoznali pomen ljubljanskega okoliša za prehod iz Panonije v Italijo in obratno, odtrgali od Norika, kjer ni bilo legijskih taborišč, ker je ostal kot posebno »kraljestvo« nekaj časa v cesarjevi hišni posesti in zato v njem ni bilo redne rimske vojske. Dodelili so ga k Panoniji. Njihov smisel za prometne zveze, ki se kaže v sijajnih rimskih cestah in njihovem omrežju, ter za vojaški pomen tega kraja, jih ni varal. Tržišče v širšem ljubljanskem okolišu so nemudoma predstavili na najvišjo teraso med ljubljanskim poljem in ljubljanskim barjem in še v Avgustovi dobi je zraslo tu legijsko taborišče, ki je zapiralo ozki dostop med Šišenskim vrhom in Grajskim hribom proti zahodu. Varovalo je ob enem križišče nastajajočih rimskih cest, ki so vodile proti severu v Virunum na Korškem, proti severovzhodu preko Trojan v Poetovio in naprej v Panonijo, proti jugovzhodu preko Dolenjskega v Neviodunum in Siscio. Pri Emoni, tako se je novo legijsko taborišče imenovalo, so se te ceste združevale in vodile skozi »Postojnska vrata« in Vipavsko dolino v Italijo. Še osem stoletij pozneje imenuje furlanski pisec Pavel Diacon prav to pot po Vipavski dolini za edini »široki in popolnoma ravni dohod v Italijo«.

Ime Emona so Rimljani prevzeli od starincev in je najbrže ilirskega izvora. To bi kazalo, da je bilo vsaj v bližini rimskega mesta starejše ilirsko-keltsko ribiško-čolnarsko naselje — morda na Bregu ob Ljubljani ali na prostoru poznejšega Starega trga pod Grajskim gričem. Toda jasni pravokotni tloris Emone kaže, da se ni razvila iz starejšega naselja, marveč da gre za načrtno rimsko

ustanovitev. Severno obzidje je teklo od ogla Veselove in Muzejske ulice ob Veselovi ulici ter južnem robu Trga Revolucije do glavnega poslopja univerze; tu se je začelo vzhodno obzidje, ki je šlo ob Vegovi in Emonski cesti do Krakovske ulice; vzdolž Mirja je teklo do stika z Jamovo ulico južni zid, od tod proti severu ob Snežniški ulici ter notranjemu robu vladne palače na Prešernovi cesti do Veselove ulice pa zahodni del obzidja. Prostor, ki ga je utrdila zapirala, je povzročil, da so se razmerja stranic (od Gradišča do Mirja 523,6 m; od Jamove do Emonske ceste 435,5 m) nekoliko oddaljevala od navadnega pravila rimskega legijskega taborišča (3:2), toda površina (23 ha do zunanjega roba obzidja, 29,11 ha do zunanjega roba jarkov) zajetega prostora povsem ustreza obsegu enojnega rimskega legijskega tabora. Taborišče je nastalo prejkone po velikem uporu dalmatinskih in panonskih plemen (v letih 6–9 naš. št.), kajti ob začetku upora je imel Nauportus po sporočilih virov še vedno pomembnejši položaj od Emone. Tedaj pa je dobila v Emoni svoj zimski tabor legio XV Apollinaris.

Taborišče je bilo utrjeno sprva le z nasipom in jarkom ter je obdajalo zvečine lesene stavbe. Toda že v Avgustovi dobi je XV. legija začela graditi na vnanjem robu starega nasipa obzidje, utrjeno s štirikotnimi stolpi, pred obzidjem pa s poglobljenim jarkom. Obzidje je imelo na vsaki strani po ena glavna vrata (severna v sedanjem Gradišču, južna — ohranjena v rimskem zidu na Mirju — desno od Gorupove ulice, vzhodna pri Križankah in zahodna med Rimsko in Gregorčičevo ulico) ter po več manjših, ki pa so bila odprta le v obdobju velike varnosti; pozneje so jih zazidali. V jarke je bila napeljana voda potokov izpod Šišenskega vrha in Rožnika. Vojaško je položaj imeniten — zavarovan z juga po Gradaščici in Barju, z vzhoda po Ljubljani in z zahoda po gričih; le severna stran je bila odprta za širok napad.

Oba poglobljena para vrat na obeh krajših (Porta praetoria in Porta decumana) in daljših stranicah (Porta principalis) sta povezovala obe poglobljeni cesti (Cardo maximus in Decumanus maximus), ki sta se križali v pravem kotu; ob njihovem križišču je bil domnevno glavni trg (Forum) s svetišči, ki pa doslej še ni bil raziskan po arheologih. Vzporedno z obema glavnima cestama so bile prav tako naravnost speljane druge, ki so delile med seboj skupine mestnih hiš (insulae). Vsaj na treh straneh so bile pogloblitve ceste mesta hkrati iztočnice za pomembne prometne zveze s sosedstvom. Cardo

maximus je vodil skozi Gradišče proti severu, kjer se je na Ajdovščini cepila cesta v dve smeri — proti Trojanam in v Panonijo ter preko Gorenjskega v notranjost Alp. Decumanus maximus pa se je nadaljeval skozi »leva glavna vrata« s cesto na Kras ter skozi »desna glavna vrata« s cesto med Barjem in gričevjem na Dolenjsko.

Ta pravilnost mestnega načrta je gotovo dediščina rimskega tabora. Rimska vojska pa je hkrati opravila najbrže tudi drugo pomembno delo. V obdobju, ko je gradila tod okrog ceste, mostove in emonsko obzidje, je tudi na Barju zaravnala pogloblitve ovinke Ljubljane do mesta in speljala njen tok poleg Podpeškega kamnoloma, od koder so vozili tudi kamen za gradnjo zidu okrog Emone (za gradnjo njegovih temeljev in zunanjega lica).

Legijsko taborišče v Emoni je živelo le kratek čas. Pomembno je bilo le dotlej, dokler so morale rimske čete bdeti v novo osvojenih pokrajinah ne le nad sovražnimi vpadi, marveč tudi nad raznimi gibanji še vedno upornih domačinov, mešanih ilirsko-keltskih plemen. Že cesar Tiberij (14–37 naš. št.) pa je preuredil mejo v strnjeno, tog sistem trdnjav in legijskih taborišč ob sami meji. Kmalu po letu 15 je bila prestavljena XV. legija, ki je dotlej imela prezimovalni tabor v Emoni, v Carnuntum ob Donavi, Emona pa je bila povzdignjena v rimsko »kolonijo« s pridevkom Julia. S tem je obrambni sistem izginil iz Ljubljanske kotline, tako da je ostala poldrugo stoletje brez vojaške posadke. Tako so se tudi tu — neposredno pred vrati Italije — zamenjale oblike, značilne za obdobje prave okupacije, z značilnim življenjem rimske province.

V zvezi s temi spremembami je postala Emona upravno središče zgornjega Posavja in ostala to do konca rimske oblasti. Rimske province so bile namreč razdeljene navadno na »mesta« (civitates), ki jim je bilo dodeljeno večje ozemlje okrog njih. Tako sta bili dodeljeni tudi Emoni kot njen mestni okoliš Gorenjska in Notranjska do Hrušice, medtem ko je segla njena oblast na Dolenjskem skoraj do današnje Višnje gore. Ker je bila Emona dvignjena v »kolonijo«, so dobili njeni svobodni prebivalci rimsko državljansko pravo. Bili so torej »rimski meščani« in so imeli glede na trgovino in žnitev iste pravice kakor polnopravni prebivalci mesta Rima. Tudi mestna uprava je bila urejena po rimskem vzorcu. Na njenem čelu sta bila dva sodnika (duumviri iure dicundo). Pomagala sta jim dva edila (nadzornika javnega reda in nekaka policijska uradnika), blagajnik (quaestor) in člani mestnega sveta

(ordo decurionum), ki so iz svoje srede vsako leto volili te uradnike. Seveda pa so prebivali v mestu poleg osebno svobodnih meščanov tudi njihovi sužnji. Kljub svojemu pomenu za upravno ureditev pa rimska mesta v gospodarskem pogledu še niso bila to, kar razumemo pod mesti v Evropi od okrog leta 1100 dalje, t. j. naselbine osebno svobodnega prebivavstva, ki se preživlja predvsem z obrtjo in trgovanjem. Rimski meščani so se ukvarjali v dobrih delu tudi s poljedelstvom. Prav najvplivnejši del meščanstva so bili veleposestniki.

V poldrugem stoletju, ki je sledilo dvigu Emone v kolonijo, je mesto dobilo vse značilne poteze rimskega provincialnega mesta. Razkrila so jih arheološka izkopavanja, ki so zajela doslej približno polovico površine znotraj mestnega obzidja (V. Šmid v letih 1909—12 ter 1916 južni del mesta ter okolico Drame, Narodni muzej 1950 v jugozahodnem voglu, Jaro Šašel 1952 utrdbe na nekdanjem Nunskem vrtu, Mestni muzej 1961 v severovzhodnem voglu neraziskani del severno od Erjavčeve ceste). Arheologi so razkrili presenetljivo dobro ohranjene ceste s pločnikom in s kanali, ki so pod dekumanskimi cestami odvajali nesnago v Ljubljano. Prostor med cestami so izpolnjevali hišni bloki, ki so jih večkrat prezidavali in združevali v velike zgradbe. To so bila stanovanjska, obrtniška, trgovska, pa tudi upravna poslopja. V njih so odkrili vse značilnosti rimskega stavbarstva — od osrednjega dvorišča s stebriščem do kamnitnega tlaka in mozaikov po tleh ter slikanega ometa na stenah, pa tudi do kopalnic in antičnega centralnega ogrevanja prostorov (hipokavst; z razgrevanjem zraka v votlih prostorih pod podom in — s pomočjo glinastih cevi — tudi ob stenah), ki so ga uvedli v Emoni v začetku tretjega stoletja. Tej višini civilizacije je ustrezala tudi oprema — bodisi iz Italije ali Galije uvožena z raznimi ornamentami okrašena »terra sigillata« (s tovarniškim pečatom označena fina keramika) ali prav tako uvožena »terra nigra« (črna keramika). Med uvožene izdelke spadajo tudi lepe oljene svetilke, ki segajo od prvega stoletja do časov, ko so zamenjali starejše antropomorfne okrase že krščanski simboli. Številne so tudi najdbe kovinskega okrasja (lasnice, zapestnice, prstani, sponke, igle itd.). Za emonsko zgodovino pomembne so tudi najdbe novcev, najsi gre že za depoje v nevarnih časih skritega denarja, bodisi za posamezne novce.

Poleg mesta so nastajale hiše tudi zunaj obzidja. Proti Ljubljani in še preko nje je seglo čolnarsko-ribiško naselje, zahodno od sedanjega začetka Titove ceste pa je bila

naselbina domačih lončarjev. Ob cestah, ki so vodile iz mesta, pa so bila po rimski navadi razporejena tudi grobišča. Zlasti na široko je bilo razprostrto tisto na severu, ki je segalo v precejšnji širini do Gospodarskega razstavišča in še preko, prav tako pa so bili odkriti grobovi ob Tržaški cesti ter ob Karlovski cesti.

Spričo povezanosti rimskih mest s poljedelstvom nas ne more presenetiti, da tudi v Emoni priča vrsta stavb o poljedelskem značaju njihovega prebivavstva; posebej je zanimiva shramba z ostanki sežganega prosa, ječmena, rži in pšenice. Seveda pa so prebivali tu tudi razni obrtniki (kovači, zlatarji, tkavci, barvarji, tesarji, mizarji itd.), ki so bili povezani v posebne poklicne organizacije. V eni izmed hiš je živel tudi zdravnik-kirurg in sicer kot suženj hišnega gospodarja. Tudi v tem času pa se z vlogo, ki jo je imela Emona v trgovini, izraža prehodni pomen ljubljanskega okoliša. Prav rimska doba je prvo obdobje, v katerem je celotni gospodarski razvoj podčrtal pomen širših prometnih žil, ki tečejo preko teh krajev.

Že v prvem stoletju naš. št. sta tudi v Emoni imeli svoje podružnice veliki aquilejski trgovski hiši Barbijev in Casernijev. Pomen emonskih trgovcev samih v prometu s pokrajinami ob Donavi pa najlepše izpričuje obstoj emonskega rojaškega društva v Savariji že pred sredo prvega stoletja, pri čemer gre prav gotovo za društvo iz Emone izvirajočih trgovcev v tem mestu.

V teh okoliščinah — zlasti spričo pomena Emone na poti iz Italije v vzhodni del rimskega cesarstva po suhem — se ni moglo čuditi, če se tako v veri kakor tudi v jeziku v tem mestu, ki leži neposredno pred vrati Italije, postopno in celo razmeroma kmalu uveljavijo značilne rimske oblike. Sicer se še do tretjega stoletja pojavljajo na nagrobnih spomenikih domača imena in v okolici se je uveljavljala romanizacija gotovo počasneje, vendar pa se je tudi tu — morda z izjemo kakšnih prav odročnih predelov emonskega okoliša — močno izrazila tista posebna značilnost suženjskega družbenega reda, da namreč nesvobodno prebivavstvo razmeroma lahko in na široko prevzema jezik svojih gospodarjev.

Emona pa ni dolgo uživala mirnega življenja rimskega provincialnega mesta, ki se je začelo zanjo šele z dobo Tiberija. Od drugega stoletja dalje se začenja njen položaj na prehodu v Italijo uveljavljati povsem v drugačni obliki. Mesto je trpelo večkrat že ob državljanskih vojnah med različnimi kandidati za cesarski prestol. Boj za ta prestol je namreč boj za oblast v Italiji in vsi

kandidati, ki prihajajo z vzhoda, gredo s svojimi vojskami skozi Emono. Morda je tudi najstarejši depo iz Emone (odkrit l. 1961, najmlajši novce je Neronov zlatnik) zvezan s prehodom panonskih vojsk pod poveljstvom Antonija Prima — znanih tudi po plenitvah v Rimu —, ki so osvojile oblast za Vespazijana (69/70). Še težji položaj pa se je začel z barbarskimi vdori preko rimske meje, ki jih je vselej vabila med vsemi rimskimi pokrajinami najbogatejša — Italija. Dobršen ob teh napadavcev se je namreč zbiral ob srednji Donavi, v pripravi Panonski kotlini, ter mimo Emone vdiral v Italijo. Prav prvi primeri te vrste so spravili emonske prebivavce v precejšnjo zadrego, ker so za poldruga stoletja miru svoje mestno obzidje zanemarjali, potem pa to še nadaljevali, dokler ni mesta doletela v tretjem stoletju prva katastrofa.

Emona je prvič občutila nevarnost svojega položaja ob vratih v Italijo že leta 167, ko so germanska plemena pod vodstvom Markomanov ob Donavi na široki črti zrušila rimske utrdbe in mimo Emone »predrli Julijske Alpe« ter prišla do Aquileje. V zvezi z boji, ki so temu barbarskemu vdoru sledili, so poskusili Rimljani bolj utrditi vzhodna vrata v Italijo. Vojsko so znova namestili tudi na današnjih slovenskih tleh in poskušali z novimi utrdbami zapreti vstop v Italijo prav preko zgornjega Posavja. Nastal je kratkotrajni legijski tabor pri Ločici v Savinjski dolini, obenem pa tako imenovana »obramba Italije in Alp« (praetentura Italiae et Alpium) na Hrušici. Predvsem pa je bil v zvezi s temi dogodki med leti 167 in 238 ves emonski mestni okoliš pridružen Italiji, ki je s tem za blizu tri stoletja razširila svoje meje do Trojan in hribov nad Višnjo goro.

Med državljanskimi vojnami v tretjem stoletju je bila Emona o priliki prehoda čet Maksimina Tračana leta 238 prvič razdejana in požgana. Ko se je v drugi polovici tega stoletja položaj še poslabšal, sta cesarja Galien (260 do 268) in Avrelian (270 do 275) gradila mestne utrdbe celo v Italiji. V istem času je bila glavna vpadna cesta od vzhoda v Italijo mimo Emone vnovič zavarovana z vrsto novih zapornih utrdb ali obnovljenih mestnih obzidij. Poleg drugih krajev (Poetovio, Celeia, Hrib na Vrhniki, Hrušica, Ajdovščina, utrdba ob izlivu Ljubljane v Savo pri Zalogu, Velike Malence pri Brežicah) je bila v tem času na novo utrjena tudi Emona. Tedaj je emonsko obzidje dobilo svojo novo podobo. Obzidje so znova popravili ter pozidali še nekaj okroglih stolpov (s ploščadjo za metalne stroje). Pred obzidjem so zgradili v slogu poznoantičnega utr-

jevanja branik v obliki ceste, pokrite s 15 cm močnim slojem malte, ki je varoval zid pred sovražnimi podkopi. Pred cesto sta bila še dva jarka, med katerima je bil že notranji širok 17 in globok 3 metre ter napolnjen z vodo.

»Zid na Alpah«, kakor se skupno imenujejo vse te utrdbe v nekem viru iz IV. stoletja, sta popravljala še Dioklecian (284 do 305) in Magnencij (350). Te utrdbe so imele pomen ob raznih prehodih preko tega ozemlja na vzhodno ali zahodno stran (npr. ob prehodu Konstancija v Italijo leta 340, čeprav je prišlo do odločitve šele z bitko pri Aquileji; Julijana v Panonijo leta 361, Valentinijana v Italijo leta 364). Vendar pa je do druge polovice IV. stoletja ta obrambni sistem izgubil že precejšen del svoje moči, posebej pa se ni obnesel v obrambi zoper manj urejene in številnejše vojaške skupine barbarskih plemen. Tako so se mogli braniti Rimljani leta 374 zoper Kvade in Sarmate, ko so hoteli preko tega predela vdreti v Italijo, šele s pomočjo na hitro zgrajenih lesenih barikad na kraških klancih in jim tako zapreti pot.

Ko se je okrog leta 380 zlomila rimska obramba ob spodnji in srednji Donavi, je postala obramba meje same Italije, torej tudi ceste, ki vodi skozi Emono, še pomembnejša. Vendar se do prvega pohoda Teodozija proti zahodu (388) skozi Emono očitno povečane nevarnosti še niso zavedali, pač pa slišimo o gradnji novih utrdb prvič nekaj let pozneje (391 do 392). Njihova moč pa tudi tedaj ni mogla biti še posebno velika, ker tudi leta 394 Teodoziju ob prehodu v Italijo ni bilo treba zavzemati nobenih utrdb na kraških prehodih in prav tako tudi ne Vizigotom pod vodstvom Alarika ob vdorih v Italijo (403 in 408). Kljub temu pa je povzročila privlačnost Italije pri barbarih od okrog leta 400, ko so Rimljani zares že izgubili iz svojih rok vso oblast nad Panonijo severno od Drave, da se je za Emono spremenila nevarnost pred sovražnim vpadom kar v naveden pojav. Za mesto je bilo to toliko težje, ker si zahodnorimsko denarno gospodarstvo od velikega denarnega zloma sredi tretjega stoletja ni nikoli več opomoglo. S postopnim napredovanjem naturalnega gospodarstva od Dioklecianovih reform naprej pa je s trgovino začel odmirati prav tisti gospodarski element, ki je Emono dvigal na prvo mesto med urbanskimi naselji v Ljubljanski kotlini.

Končno so Rimljani na najbolj ogroženem delu meje Italije pred letom 430 zgradili nov utrjeni sistem: z vrsto tako imenovanih »dolgih zidov« in drugih manjših utrdb od Reke mimo Vrhnike do zgornje Soške doline in

Meglarij na Koroškem so zaprli pot v Italijo. Zelo značilno pa je za spremenjeni položaj — sovražnik namreč sedaj niso več urejene rimske vojske, marveč barbarska plemena, ki se mude v Panoniji, zlasti Huni — da je ostala Emona že izven tega obrambnega sistema.

V zimi 451/452 je zadel mesto v resnici usodni udarec — Atila ga je ob svojem pohodu v Italijo razrušil. Ta dogodek sicer še ni pomenil konca emonskega mesta. Pa vendar kažejo tudi naslednji dogodki povsem jasno, kako njegov pomen tudi naprej še vedno usiha, čim bolj odмира življenje na prometnih žilah, ki so ob prihodu Rimljanov tako dvignile ljubljanski prostor. Ko je Odoakar, potem ko je prevzel v Italiji oblast iz rok zadnjega, odstavljenega rimskega cesarja Romula Augustula (476), na raznih mestih popravljal mejo Italije, da bi preostalo ozemlje lažje branil, je prepustil emonski mestni okoliš, ki ni bil več zajet z italjsko obrambno črto na Krasu, znova Panoniji ter je umaknil mejo Italije s Trojan na staro kraško mejno črto. Ostrogotski kralj Teoderik je še združeval v svojih rokah oblast nad južnimi predeli Panonije in Italijo ter vzdrževal in obnavljal oblike poznoantične ureditve tudi v danes slovenskih predelih. Toda že v dobi ostrogotske oblasti začne rasti v Kranju germanska naselbina, ki kaže, da se sedaj težišče v Ljubljanski kotlini odmika od Emone. Sredi svoje dvajsetletne vojne zoper Ostrogote za posest Italije (535—555) pa je cesar Justinijan leta 546 že mirno prepustil poleg drugega tudi emonski mestni okoliš Langobardom kot nagrado, da so mu v tej vojni pomagali. Veliko langobardsko grobišče v Kranju, ki mu Ljubljana ne more postaviti ob stran nič vsaj približno podobnega (le en germanski grob je znan v bližini Gospodarskega razstavišča ter nekaj drobnih germanskih gumbov z Grajskega hriba!), pa že povsem dokazuje premik težišča v emonskem okolišu na severozahod.

Kljub vsemu pa dokazujejo škofje, ki vodijo emonsko krščansko občino od časov cesarja Diokleciana dalje vse do konca VI. stoletja, in najdbe bizantinskih novcev (zadnji so izza cesarja Justina, 518 do 527 naš. št.), da Emona kljub vsemu nazadovanju še vedno živi. Tudi umik Langobardov leta 568 iz Panonije v Italijo, ki je odprl v Panonijo in Vzhodne Alpe pod novim osvajavcem, v tem pogledu ni takoj spremenil položaja. V prvem času po letu 568 so namreč Slovani šele počasi napredovali od severa proti jugu skozi Panonijo in Vzhodne Alpe. Leta 579 je v Emoni še vedno živel škof Patricij kot načelnik tukajšnje cerkve. Šele ko se je po

obrskem zavzetju Sirmija leta 582 odprla pot proti zahodu tudi Slovanom od spodnje Donave ter iz vzhodnih delov Karpatske kotline sem in ko so se začeli obračati kot podporniki tega slovanskega vala proti zahodu tudi Obri sami, se je položaj razmeroma hitro spremenil. Leta 587 celejski škof Johannes in emonski škof Patricij nista več živela v svojih mestih, marveč pri patriarhu Severu v Furlaniji. Približno v istem času je padel v slovenske roke Kranj, propadle pa so tudi langobardske utrdbe ob Ziljski dolini v starem »sredozemnem« Noriku. Že leta 592 poročajo viri o sklenitvi prvega miru med Obri in Langobardi, ki je zaključil ta prvi slovanski sunek neposredno v langobardski prostor, leta 593 pa so se borili Slovani zoper Bavarce že globoko v Alpah ob zgornji Dravi.

Tako se začenja za ljubljanski okoliš nova doba, ki je antične razmere iz dobe rimskega gospodarstva temeljito spremenila. Za antične mestne naselbine v notranjosti slovenskega ozemlja je ta sprememba pomenila konec. Slovani so jih osvojili in požgali. Njihovo gospodarstvo ne le ni potrebovalo tako velikih obrtnih ali trgovskih središč, marveč je bil celo presežek njihovega poljedelstva gotovo še premajhen, da bi jih bilo mogoče preživljati. Na mestu antičnih mest ali v njihovi bližini so nastajale nove, majhne slovanske poljedelske naselbine. Le kot pozen, neznaten odmev nekdanje obrambne vloge ljubljanskega prostora — tokrat spet v obrambo proti vdoru iz Italije v Panonijo — se sliši sporočilo iz pisma Karla Velikega njegovi ženi, da je frankovska vojska 23. avgusta 791 zavzela nekje v širšem ljubljanskem prostoru obrski »okop« (uualum), premagala obrski oddelek ter ujela okrog 150 sovražnikov. Vsa druga pričevanja, sprva še zelo skopa in redka, pa govore že o začetku popolnoma novega razvoja — o slovanskih vaseh in o dolgih stoletjih, ki so pretekla, preden je gospodarski razvoj omogočil na mestu današnje Ljubljane nastanek nove meščanske naselbine.

4. DEDIŠČINA RIMSKEGA MESTA

Mesto, ki ni bilo več potrebno gospodarskemu življenju, je torej odmrlo. Toda tudi ruševine odmrlega antičnega mesta so vrezale v nedotaknjeno ravnino, na kateri je pol tisočletja pred svojo smrtjo Emona zrasla, tako trdne sledi, da so močno vplivale ne le na poteze srednjeveške Ljubljane, marveč tudi na sedanjo obliko ljubljanskega mesta.

Že urejeni tek Ljubljanice na Barju do današnjega Gruberjevega kanala je nepo-

sredna dediščina po emonski XV. legiji, ki se ni več izgubila. Vse štiri poglobitve vpadne ceste v Ljubljano — in danes hkrati temeljne žile ljubljanskega mestnega prometa — so neposredni dedič rimske cestne mreže — Titova cesta, Gosposvetska cesta, Tržaška cesta in Dolenjska cesta (ki se začneja z emonskega stališča pravzaprav že s Karloško cesto). Pa tudi poglobitvena obhodna cesta — Prešernova cesta — je bodisi neposredni bodisi posredni dedič Emone: nekateri domnevajo, da je že v rimskem času povezovala zunaj mesta cesto od jugozahoda s tisto proti severu; vsekakor pa je tekla v srednjem veku ta cesta vsaj do črte Veselove ulice ob zunanjem robu nekdanjega emonskega obrambnega jarka, ki je bil še v 17. stoletju napolnjen z vodo, in se je šele tu obrnila proti severovzhodu, kjer je njen zadnji ostanek prečna pot preko Trga narodnih herojev.

V notranjosti emonskega obzidja je prav tako cestno omrežje v veliki meri dedič emonskih ulic. Ena izmed glavnih emonskih ulic (Cardo maximus) je neposredni prednik Gradišča, medtem ko je Gorupova ulica obdržala le njeno smer, sicer pa se je odmaknila nekoliko proti vzhodu. Še večji pa je bil pomen druge glavne ulice (Decumanus

maximus) ki je prednik sedanje Rimske ceste (to ime je šele iz konca XIX. stoletja); v srednjem veku so jo imenovali preprosto »Cesta« in leta 1462 jo označuje neki vir kot »občo javno cesto, po kateri se jezdi, vozi ali hodi proti Vrhniki«. Pa tudi vse druge ulice v tem delu mesta sledo vsaj smeri rimskih ulic z edino izjemo Igriške ulice, ki je nastala kot srednjeveška bližnjica prek emonskih ruševin.

Sledi antičnega mesta gredo pa še naprej. Vzhodni rob antičnega mesta je določil zahodno mejo srednjeveškega Novega trga ne glede na imenitni kamnolom, ki ga je predstavljalo antično mesto s svojimi ruševinami za potrebe srednjeveške Ljubljane. Vstop »Ceste« z zahoda je vplival na potek ulic med Križankami in Ljubljanico, stik treh antičnih poti — Ljubljanice, »Ceste« in poti na Dolenjsko pa je med pomembnimi činitelji, ki so botrovali prvim začetkom srednjeveške Ljubljane. Končno pa je tudi Trg revolucije neposreden dedič rimskih utrdb. Ta prostor je ostal kot širok jarek nezazidan — še v začetku XIX. stoletja se je tu hranil spomin na nekdanjo »Jamo« — in zadnji sledovi tega jarka so izginili šele z zaravnanjem in tlakovanjem trga v XIX. in XX. stoletju.

